

**Рецензія**  
**на дисертацію Мамут Оглу Рустема Аблятіфова**  
**“Кримська діаспора Туреччини у процесі репатріації кримли на**  
**історичну батьківщину (кін. 1980-х – поч. 2000-х рр.)”,**  
**подану на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань**  
**03 “Гуманітарні науки”,**  
**за спеціальністю 032 “Історія та археологія”**

**Актуальність теми дослідження.** Дисертація є першим в українській історіографії комплексним науковим дослідженням історії кримської діаспори у Туреччині на етапі її перетворення з громади турків кримського походження у сучасну діаспору кримли (народу кримців). Її наукова й суспільно-політична актуальність зумовлена потребою осмислення формування модерної національної спільноти – народу кримли та її місця серед інших народів Центрально-Східної Європи і, насамперед, її боротьби за міжнародне визнання та права на свою батьківщину. В силу різних обставин значна частина кримців опинились і змушена проживати в Туреччині, де вони стали складовою частиною руху за визнання прав і свобод народу кримли у ХХ столітті.

Одним з важливих завдань істориків на сучасному етапі залишається спростування і подолання численних і сильно закорінених у свідомості багатьох людей стереотипів про народ кримли і його право проживати на своїй батьківщині. Ці стереотипи поширювались ідеологами різних держав, які прагнули колонізувати Крим і поневолити його корінне населення, насамперед імперської та радянської Росії. Зокрема, й в питанні «спорідненості» кримських та волзьких татар. Їх спростування є нагальним завданням як історіографії кримли, так і української історіографії в цілому.

Автор виходить із загальної концепції і суб'єктності формування модерної національної спільноти – кримли (кримців), доля якої складалась багато в чому подібно до інших народів, які за тих чи інших обставин втратили свою державність – українців, євреїв тощо і змушених вести драматичну боротьбу за міжнародне визнання і творення власної національної держави. Вважаємо такий підхід цілком обґрунтованим і затребуваним. І хоча

центральною проблемою дослідження є кримська діаспора в Туреччині, але контекст вимагає постійного виходу за ці рамки з метою окреслити загальну картину долі і становища кримців в минулому і на сучасному етапі. Цілком логічно це зумовлено незначною кількістю наукової літератури проблеми, а також великим обсягом нагромаджених фальсифікацій і упереджень стосовно народу кримців, батьківщиною якого є сучасний Крим.

Дисертаційне дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом і висвітлює такі питання, які оформлені у розділи: історичні аспекти виникнення кримської діаспори в Туреччині від XVIII ст. до сьогодні, її організаційний розвиток і діяльність в національному русі кримців, в тому числі після утворення незалежної України. Автор має повну рацію, що переломовим моментом в розвитку національного руху кримців визначає 1987 рік, тобто початок повернення кримців на свою батьківщину в Крим. Однак, враховуючи слабку дослідженість багатьох питань цього процесу в цілому, змушений постійно повертатись до історичних моментів і робити екскурси в минуле, що, часом, порушує хронологію нарації, натомість підсилює аргументацію Автора. Водночас, сильною стороною роботи є зведені висновки після кожного розділу.

Загальні засади проведення дослідження викладено у вступі дисертації. З нього ми дізнаємось мету і програму дослідження, обґрунтування існування і формування національної спільноти (етносу) кримців, який почав формуватися у період розгортання модернізаційних процесів в Європі і світі у XIX – XX століттях і відрізняється від нав'язаних і усталених в попередній період стереотипів про народ “кримських татар”, “кримсько-татарський народ”. Спираючись на етнографічні, мовознавчі та інші дослідження вчених, Автор переконливо доводить положення про кримців, як окремий корінний народ Кримського півострова, який не можна “припасовувати” до волзьких чи інших татар. Він розвиває концепцію виникнення модерного національного руху кримців, як одного з національних рухів Східної Європи, і висловлює

дослідницьку гіпотезу про велику роль кримської діаспори в Туреччині в його піднесенні і розвитку.

**Наукова новизна роботи.** Визначена в дисертації наукова новизна характеризується достатньо високим рівнем достовірності, яка сформована автором ґрунтовно, самостійно і вперше викладена на дисертаційному рівні. Для дослідження теми Здобувач опрацював численну вітчизняну і зарубіжну наукову літературу (хоча вона й не така розлога!), зібрав багатий документальний матеріал в архівних сховищах Туреччини, України та інших країн, а також спогадів та інтерв'ю діячів цього руху як в діаспорі, насамперед в Туреччині, так і в Україні. Крім того, сам Дослідник брав участь у цьому русі і використав власний досвід в роботі над темою, працюючи певний час в Держкомнацміграції України, Представництві Президента України в Автономній Республіці Крим та Агенції новин Qırım Haber Ajansı, участі у Світових конгресах кримських татар тощо. Це дозволило Автору зустрітись з багатьма учасниками національного руху і провести “польові дослідження”, тобто інтерв'ю з діячами та активістами товариств та фондів кримської діаспори Туреччини та першим заступником ОКНР у 1989-1991 рр., першим заступником Голови МКН у 1991-2013 рр., Рефатом Чубаровим. Загалом було проведено інтерв'ювання 21 особи у містах Анкара, Бурса, Гебзе, Ескішехір, Невшехір, Полатли, Істанбул, Київ та Львів, а також з представниками діаспор Болгарії, Румунії, США. Автор також був членом організаційного комітету I Світового конгресу кримських татар, що пройшов у травні 2009 р. у м. Акмесджіт / Сімферополь та учасником II Світового конгресу, проведеного в Анкарі у серпні 2015 р.

**Особистий внесок здобувача в отриманні наукових результатів.** Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, у якому викладено авторський підхід до вивчення наукової проблеми.

**Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій.** Викладені у Першому розділі обов'язкові для дисертаційної роботи положення про історіографію, джерела і методологію відповідають

вимогам і не викликають заперечень, крім одного – навряд чи магістерські роботи студентів турецьких вишів, присвячені кримським питанням, можуть бути джерелом для висвітлення теми, швидше їх можна віднести до історіографії. Можливо, краще було би стверджувати, що в цих роботах можна знайти також і документальний матеріал, необхідний для поглиблення розгляду питань. Навряд чи до джерел варто відносити наукові праці мовою киримли з історії вимушеної міграції кримців, політичної діяльності представників кримської діаспори Туреччини, розвитку діаспорних ЗМІ тощо кримських дослідників з Кримського інженерно-педагогічного університету Н.Р. Абдульваапова, І.А. Керімова, Т.Н. Куршутова, Г.З. Юксель та інших.

Другий розділ присвячено змалюванню тривалого процесу виникнення діаспори киримли, зокрема і в Туреччині. Автор торкається низки гостро дискусійних питань виникнення діаспори кримського народу та розселення його представників в різних країнах світу. Він наголошує на моноетнічності населення Кримського Ханату на момент анексії його територій і стверджує тільки релігійну диференціацію населення (киримли-мусульмани, кримські караїми, кримські юдеї-кримчаки, православні кримські уруми та вірмено-кипчаки), яке за мовними, етнографічними, етнічними ознаками вже тоді складало єдиний народ. Навряд чи це питання в дисертації розв'язано переконливо, але Автор зайняв у ньому чіткі позиції.

Показано, що найчисельніші кримські громади існують у Туреччині, Узбекистані, Румунії, Білорусі, Болгарії, Литві, Польщі, Росії, США, Бельгії, Великій Британії, Канаді, Казахстані, Киргизстані, Нідерландах, Німеччині. Світова діаспора киримли за своєю чисельністю у кілька разів перевищує чисельність самого народу на історичній Батьківщині. На думку автора, можна виокремити чотири великих хвилі вимушеної еміграції кримців з історичної Батьківщини: періоду 1783-1803 рр., періоду 1856-1876 рр., періоду 1917-1922 рр. та 1944-1949 рр.

Докладно описано формування найчисельнішої діаспори киримли в Туреччині, яка за різними оцінками становить від 2 до 5 мільйонів осіб. Ї хоча

з об'єктивних причин неможливо визначити точну кількість кримли Туреччини, кількість громадських об'єднань, а це більше ніж 50 організацій, сотні сіл кримців та географія їхніх розташувань та діяльності свідчить про надзвичайно велику кримську громаду. Визначено етапи і обставини міграції кримців насамперед унаслідок імперської політики урядів Росії, а пізніше більшовицьких правителів СРСР. За свідченнями дослідників, з 1783 р. по 1922 роки Крим залишило до 1.8 мільйона кримців. До цієї цифри треба додати муаджірів радянської доби, як довоєнних, так й післявоєнних переселенців, переселенців з балканських провінцій колишньої Османської Держави, а також емігрантів з комуністичної Болгарії.

Окремий підрозділ присвячено постанню та діяльності організацій кримців в Туреччині за весь період їх існування, а також в останні десятиліття (до речі, в назві підрозділу 2.2. варто додати століття, або писати 1980-1990-ті роки, тому що в підрозділі охоплено великий період, і можна подумати, що йдеться ще й про ХІХ ст.!). У ньому Автор прагне обґрунтувати формування “подвійної ідентичності” кримли в Туреччині, оскільки за століття проживання в цій країні кримські емігранти також взяли участь у формуванні турецької політичної нації. Здобувач відзначає той важливий момент, що представники кримців відчувають себе турецькими громадянами та частиною великого “тюркського світу” (с. 80). Це ставить дуже непрості питання щодо ролі й участі турецької діаспори кримли у національному відродженні і поверненні на Батьківщину. Здобувач підкреслює той факт, що кримська громада Туреччини є добре інтегрованою у турецьке суспільство й дала багато відомих осіб у культурі, мистецтві, спорті, економіці, політиці, пишається важливим місцем народу кримли серед тюрксько-мусульманського світу та завжди наголошує на внеску кримців у його розвиток.

У цьому ж підрозділі докладно описано формування кримського національного руху у ХХ ст. та його взаємини з іншими європейськими національними рухами, в тому числі з українським. Це важливі питання, і вони могли би стати основою (тобто виділеними) в окремий підрозділ другого

розділу, що було б цілком логічно. Загалом в цьому підрозділі подано також коротку характеристику діяльності інших діаспор кримли з підкресленням, однак, провідної ролі турецької діаспори. Констатовано, що діячі національного руху кримли прийшли до висновку (тут важливо писати власне про діячів, а не про національний рух, який “прийшов до якихось висновків” – рух не може робити висновки або “думати”!), що право на самовизначення кримли на історичній Батьківщині базується не на радянському спадку, а на історичному праві кримців, зокрема на незаконно зруйнованих у 1783 р. та у 1918 р. національних державах – Кримському Ханаті та КрНР (с. 97-98).

У третьому підрозділі другого розділу досліджено формування та еволюцію суспільно-політичної думки кримської діаспори в Туреччині в останніх десятиріччях ХХ ст. Фактично Автор подає більш широку і порівняльну картину формування національної ідеології та програми національного руху кримців. За розглянутими в ньому питаннями цей підрозділ можна було би розбити ще на кілька. На жаль, Автор тут неодноразово змушений повертатись до тих подій, які вже розглядалися у попередніх підрозділах. Це не підважує загальної логіки викладу, але створює певні незручності у читача.

У підрозділі показано непростий процес взаємодії турецьких національних і державних інтересів з національними інтересами кримців, вплив турецької політики на позиції та ідеологію діячів кримли. Багато уваги приділено взаєминам кримців та їх лідерів з правлячими колами незалежної України. Чітко відзначено певні коливання і недовіру з боку українських властей до кримського населення та ідеї повернення кримців на історичну Батьківщину. Напевно, це було наслідком як попередніх радянських стереотипів щодо кримців, впливів російської політики в Криму, а також і “виглядання” турецького чинника з-за плеч лідерів кримли. Автор констатує, що в українських політичних колах довгий час дивилися на Туреччину крізь призму старих стереотипів й навіть національно-демократичні сили підозрювали, що турецька держава буде використовувати народ кримли,

щонайменше, як “агентів впливу” та при нагоді розіграє “кримську карту”. Висвітлено також антикримську позицію Росії щодо національного руху кримли.

У підрозділі наведено цікаві матеріали щодо перших років формування громадських структур кримців після початку повернення на Батьківщину 1987 р., а також взаємодії цих структур з урядами України і АРК. Таким чином, в підрозділі йдеться не стільки про суспільно-політичну думку, скільки про вказані вище питання.

У третьому розділі Здобувач конкретизує вклад турецької діаспори кримців у становлення структур кримли в Криму. Наведено багато прикладів участі і допомоги представників та організацій кримців у Туреччині як в громадському, так і матеріальному, фінансовому і культурному відношеннях. Перший підрозділ повністю присвячено цим питанням. Знову ж таки Автор змушений повертатися до подій та явищ, які вже було розглянуто в попередніх підрозділах, щоб створювати зрозумілу читачеві картину. Зміст першого підрозділу (3.1.), як і в попередніх розділах містить значно ширший матеріал, ніж подано у назві (назва обмежена статутами товариств, а йдеться про речі, які виходять за межі назви). Наведено низку організацій кримців у Туреччині та їх вклад у відбудову життя кримли у Криму. Перші товариства кримли створювались саме як осередки кримської культури та фольклору, які сприяли відродженню національних традицій.

У другому підрозділі третього розділу показано участь діаспори Туреччини у процесі репатріації кримли на історичну Батьківщину та забезпеченні їхніх прав та свобод. Період кінця 80 х – початку 90 х років ХХ ст. у житті кримців Туреччини Автор охарактеризував словами Ф.Т. Айдина, як “пробудження кримської діаспори”. Кримський півострів, як історична Батьківщина, та інтереси його корінного народу стали основою діяльності діаспорних організацій, насамперед Туреччини. Автор відзначає, що на початку 1990 х років серед активістів національного руху була поширена ідея щодо можливості повернення ледь не мільйона нащадків кримських муаджірів на

Батьківщину. Якби це відбулося, то докорінно би змінило ситуацію у Криму на користь його корінного народу: політично, демографічно, економічно. Але, з часом стала зрозумілою неможливість такої репатріації. Діаспора не розглядала репатріацію як абсолютну необхідність, підкреслюючи свою належність до нації, незалежно від місця перебування. Констатовано, що довгі роки МЗС України не сприймало кримську громаду Туреччини, як власне діаспору України, і не намагалося використати фактор кримської громади Туреччини заради національних інтересів держави. Українські дипломати нехтували увагою активістів кримських товариств, а часом відношення до них було навіть просто ворожим.

У підрозділі розвинуто думку про творення “транснаціональної нації” кримли і що кримська діаспора отримала істотну можливість впливати на розвиток цього народу, що посилює представницьку роль діаспори на міжнародному рівні. Існування “транснаціональної нації” дає змогу використовувати матеріальні та нематеріальні ресурси діаспори, у той час, коли Держава Україна ігнорує чи не в змозі виконати вимоги кримли, а російськомовне населення Криму активно протидіє їм, й навпаки, Батьківщина живить діаспору, сприяє відновленню її ідентичності та зміцненню зв’язків між громадами всередині Туреччини. Зроблено висновок, що на початку 2000 х років кримський діаспорний рух став невід’ємною частиною загальнонаціонального руху кримли та зробив дуже важливий внесок у процес повернення народу на історичну Батьківщину. На нашу думку, з міркуваннями Автора в цілому можна погодитись, хоча термін “транснаціональна нація” не дуже підходить до визначення народу, роз’єданого державними кордонами: семантика “транснаціональності” передбачає “подолання” стадії національності і тим самим її заперечення. Нам це видається недоречним, зокрема, через те, що йдеться про націю, яка ще перебуває в стадії формування.

У третьому підрозділі розглянуто і проаналізовано вклад провідних діячів національного руху кримли М. Улькюсала та А.І. Кримли в об’єднання сучасної діаспори Туреччини та у формуванні її суспільно-політично думки.



У Висновках підбито підсумки дослідження і зведено воєдино всі висновки по розділах. Серед головних, на нашу думку, треба відзначити наступні (при цьому розділ “Висновки” доцільно подати з нової сторінки!):

Наведені у дисертації аргументи змушують сучасних інтелектуалів-киримли наполягати на відмові від штучно створеного етноніму «татари» на користь самоназви “кримці” (Qırımlı) або “киримли” всупереч нав’язаних колоніальних та радянських термінів “татари”, “кримсько-татарський народ”, “кримські татари” тощо (с. 202).

Доведено, що, на думку нової генерації, саме національний рух киримли у СРСР, їхня боротьба за права народу, їхня жертвовність, й урешті-решт, визнання його міжнародною спільнотою та навіть радянським режимом, легітимізувала його в очах діаспори.

В умовах інституційної слабкості молодого української держави, неоднозначного ставлення уряду України, як до процесу репатріації, так й до народу киримли та часто-густо відверто ворожого ставлення до репатріантів-киримли пострадянської влади Кримського півострову на усіх рівнях, відсутності фінансових та матеріальних ресурсів народу киримли в цілому, допомога з боку кримської діаспори Туреччини ставала критично важливою для процесу становлення національних інститутів кримців, відродження їхньої культури та духовності на історичній Батьківщині.

Потрібно зазначити, що у контексті 1990 х років національно свідомі діячі кримської діаспори не розглядали повернення як основне завдання, оскільки вони сприймали нові можливості збереження власної ідентичності в країнах перебування завдяки наявним транснаціональним зв’язкам. Новий сенс діаспорного руху полягав у визнанні центральної ролі Батьківщини в його діяльності та сприянні поверненню народу киримли до Криму. Фактично, повернення кримців на історичну Батьківщину створило підстави виникнення і подальшого творення кримського “П’ємонту” для народу киримли, розсіяного по цілому світу. На нашу думку, ці факти свідчать про глибинні історичні

процеси, які мають велике значення як для народу кримли, так і для Українського народу і держави на тривалу перспективу.

Змістовні документи і матеріали, які добре вписуються в текст дисертації, наведено у розлогіх “Додатках”.

**Академічна доброчесність.** У тексті дисертації та наукових статтях авторства здобувача порушень академічної доброчесності (ознак фальсифікації чи академічного плагіату) не виявлено. Дисертація містить посилання на відповідні джерела.

**Зауваження та дискусійні положення дисертаційної роботи.** Разом з тим, треба відзначити, що, крім згаданих вище зауваг, які мають швидше характер пропозицій чи рекомендацій, вважаємо доцільним внесення певних правок редакційного та іншого характеру.

По-перше, велика кількість фактів і подій, організацій і угод, наведених в роботі, вимагала би вміщення на початках дисертації “списку абревіатур і скорочень”, які вживаються в тексті.

У назві дисертації не доцільно писати зі скороченням “кін. 1980 х – поч. 2000 х рр.”, краще подати повністю – “кінець 1980 – початок 2000-х років” (після 1980 додавати “-х” не потрібно, так само як не можна при такому написанні писати скорочено “рр.”, треба – “років”).

У деяких місцях суцільний текст необхідно розділити на абзаци, оскільки в них не розмежовано окремі питання.

У вступі Автор оголошує про застосування ним контент-аналізу для вивчення турецьких діаспорних видань. Але в самому тексті не сказано, як цей аналіз проводився і які його результати. Цей момент вимагає уточнення і роз’яснення.

У списку використаних джерел та літератури бажано було б подавати в дужках переклад українською турецьких назв фондів та справ (в тексті роботи кримські назви успішно перекладаються, а у списку – ні).

Навряд чи Гюльнару Бекірову можна вважати російською історикинею (с. 19).

Нам видається недоцільним часте вживання Автором терміну “московитський”, коли йдеться про події XVIII–XX ст., краще вживати слова “російський”, “імперський” тощо (с.52 та ін.), оскільки на той час Московії вже не існувало.

Текст дисертації в цілому написаний доброю українською мовою, але все ж таки зустрічаються незначні описки і помилки граматичного й стилістичного плану, які легко виправити при остаточному поданні до захисту.

**Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.** Висловлені зауваження, однак, не применшують наукової цінності дисертаційного дослідження Мамут Оглу Рустема Аблятіфова **“Кримська діаспора Туреччини у процесі репатріації кримли на історичну батьківщину (кін. 1980-х – поч. 2000-х рр.)”**, яке є вагомим внеском у вивчення історії кримли і за всіма ознаками відповідає вимогам наказу МОН України №40 від 12.01.2017 р. “Про затвердження Вимог до оформлення дисертації” та п. 6 “Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44. Анотація дисертації достатньо розкриває її зміст, а статті, опубліковані за темою дослідження, відображають його основні положення і висновки. Вважаємо, що **Мамут Оглу Рустем Аблятіфов** засвідчив високий рівень фахової підготовки і заслуговує присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 – “Гуманітарні науки” за спеціальністю 032 – “Історія та археологія”.

Доктор історичних наук, професор,  
завідувач кафедри історії  
Центральної та Східної Європи  
Львівського національного університету  
імені Івана Франка

Зашкільняк Л.О.